

OM NOGLE SIGNEREDE OG NOGLE IKKE SIGNEREDE DANSKE BOGBIND FRA DET 16. AARHUNDREDE

AF CARL ROOS

DET er ikke sjældent at finde Bogstaver og lignende Tegn paa gamle Bogbind. Disse Bogstaver har imidlertid en meget forskellig Funktion. Almindeligst er paa tyske Bind fra det 16. Aarhundrede Bogstaver, som betegner Ejeren, gerne i Forbindelse med et Aarstal, der formentlig betegner det Aar, da Bogen blev erhvervet af ham. Det har aabenbart været en Boghandlerskik, straks at forsyne det Solgte med Køberens Navn; saa var han jo nødt til at beholde Varen.

Disse Bogstaver har imidlertid ingen Tilknytning til Bindet som saadant, og vi lader dem uomtalt.

En anden Art af Bogstaver, som vi finder allerede i det 15. Aarhundrede og tidligere, har haft en Funktion som vi kunde kalde den magiske. Ligesom man langt ned i Tiden ude paa Landet slog Kors over Øl og Brød, for at Nisser og Underjordiske ikke skulde skade det, saaledes har man ogsaa en Gang villet beskytte Bøgerne mod onde Aander.

Paa talrige middelalderlige Bind finder vi derfor som vigtigste Dekorationsmotiv Stempler med hellige Navne, først og fremmest naturligtvis Jesus og Maria i forskellige Forkortninger; dernæst Udraab som *laus Dei*, Guds Ære. Endelig udvikler dette sig i Slutningen af det 16. Aarhundrede til længere Indskrifter. Disse har ofte stærkt forkortede Ordformer og er derfor ikke alle saa klare som t. Ex. Kors-

ordene: *Jesus Christus Rex Judæorum*, eller (paa Tysk): *Hilf Sante Anna Selbdritt*.

Den tredje Art af Bogstaver og den, som alene skal beskæftige os her, er dem, der paa en eller anden Maade betegner den eller dem, der har lavet Bindet eller det Materiel, hvormed Bindet er dekoreret.

Allerede paa middelalderlige i Klostre indbundne Bøger, finder vi Bogstaver, der utvivlsomt, idetmindste undertiden, maa udlægges som Bogbinderens Signatur. Det kan være et eller flere Bogstaver eller et helt Navn. Saaledes staar der paa en veneziansk Bibel fra 1483 *Theodorus*; paa en Speiersk Helgenkrønike fra 1502 *Arnoldus*.^{*} Saaданne Navne er gerne trykt med et enkelt Stempel, saaledes ogsaa de af Tyskeren *Heinrich Coster* signerede omtrent samtidige Ting; Coster tilføjer med et andet, der gør hans Forhold til Bog og Bind utvivlsomt: *bant diet*. Han følger dermed i Virkeligheden kun et Exempel, der var givet en Menneskealder i Forvejen af en gejstlig Bogbinder i Würtemberg, som forøvrigt paa sine Indbindinger trykkede ikke blot sit eget, men ogsaa Bestillerens Navn, som f. Ex. *Lib(er) p(ertinet) m(a)g(ist)ro Jacobo, rectori scholaru(m) in Gmind. Per me Johannem Richenbach in Gislingen illigatus est Anno Domini 1469*, (Bogen tilhører Magister Jacob, Rektor for Skolen i Gmünd. Den er indbunden af mig J. R. i det Herrens Aar 1469). Denne lange Indskrift er trykt Bogstav for Bogstav, altsaa ikkê som Costers og de andres med et enkelt Stempel.

En ny Teknik m. H. t. Signeringen opstod i Slutningen af det 16. Aarhundrede i Flandern og Frankrig. I begge Lande arbejdede man dengang med store graverede Plader, der dekorerede hele Bindet paa én Gang. I Frankrig blev Signaturen gerne anbragt i Rammens dekorative Slyngninger, saaledes at den i nogen Grad forsvandt i Dekorationen. I Flandern lod Bogbinderne derimod deres Navne indgrave med store tydelige Træk, der lod dem fremtræde preten-

^{*} Begge paa det kgl. Bibliotek.

tiøst som det, de var. Vi finder saaledes mange flanderske Bind fra c. 1470-1510, der er signerede efter Typen *Johannes Guilebert, Jan Bruyninck* eller *Ob laudem Christi librum hunc recte ligavi Antonius de Gavere* (til Guds Ære indbandt A. d. G. denne Bog).

Det er klart, at saa vidtløftige Signaturer kræver god Plads. Da i det 16. Aarhundrede Bøger af lille Format bliver mere almindelige og der tillige indføres forskellige Arter af ny Teknik, saaledes Rullestemplet, der ikke var større Inscriptioner gunstige, forsvinder de. Blot ét Sted finder vi efter den Tid fulde Navne som Signaturer paa Indbindinger; det er paa Island, hvor Skikken, saa vidt ses, holdt sig til helt ned efter 1700. Jeg nævner som Exempler: *Sigurður Gudnas(on)* (Melanchthon, Loci. Lips. s. a. Kat. 88,26*); *Fon Sniolf(son)*, i Forb. med Aarstallet 1686 (sidder om Islands Lovbog trykt paa Holar 1700, Hjelmstjerne 1637) (Fig. 1); *Biörn Pals(son)* (sidder om Bog fra 1546, Hjelmstj. 108 b).

Paa danske Bind fra 16. Aarhundrede har jeg aldrig set fulde Navne men kun Forbogstaver; undertiden alene t. Ex. G I; undertiden grupperede parvis paa samme Rulle, t. Ex. G I og L M. undertiden i Forbindelse med Bomærke eller sammenslynget med det Firtal, der som bekendt er Tegnet for Mesterværdigheden, undertiden endelig i Forbindelse med et Aarstal.

Inden jeg nu i det følgende prøver paa at gøre Rede for hvad disse Signaturer fortæller os om Bogbinderiet i Danmark i det 16. Aarhundrede, spørger jeg, hvad disse Bogstaver i det hele taget betyder. Indtil nu er jeg jo gaaet ud fra, at det var *Bogbindernes* Signatur; men er dette givet? At det *kan* være Bogbinderens Signatur véd vi. Den berømte saksiske Bogbinder *Jacob Krause*, der virkede i Dresden i 2. Halvdel af 16. Aarhundrede, havde Signaturen I K i

* Henvisningerne til Katalog gælder, hvor intet andet siges, det kongelige Bibliotek i København, dels dets General-Katalog, dels dets Specialsamlinger.

nogle af sine Rullestempler. Imidlertid véd vi ogsaa fra samme Jacob Krause, at man ikke fra Signaturen med Sikkerhed kan slutte tilbage til Bogbinderen. Jacob Krauses Stempler findes anvendt paa Bøger, som først er indbundet efter hans Død, da hans Materiel var bleven solgt og benyttet af andre. Saaledes er det utvivlsomt ofte gaaet.

Altsaa, Signaturen kan betyde Bogbinderen, men gør det ikke altid, selv om den i dette Tilfælde røbede Materiellets første Ejermand. Rimeligvis kan Signaturen imidlertid ogsaa betyde noget andet, nemlig den, der har tegnet eller skaaret Stemplet eller *ladet dette gøre*; i sidste Tilfælde vilde Signaturen altsaa være et Firmamærke.

I Virkeligheden er det saaledes, at vi endnu ikke véd ret meget om Forholdet mellem de forskellige Haandværkere, gennem hvis Hænder disse Stempler er passerede fra de blev gjort til de var slidt op. Vi er indtil videre henviste til i hvert enkelt Tilfælde at slutte ud fra Materialet til det, som synes mest sandsynligt, — i den følgende Sammenhæng saa meget mere, som der endnu ikke er fremdraget noget arkivalsk Materiale med Oplysninger om nogen af de Signaturer, der skal beskæftige Læseren af det følgende. Blot saa meget kan siges, at vistnok ingen af disse Signaturer findes opnoterede hos de Forfattere, der særlig har givet sig af med dette Emne*; da imidlertid deres Materiale er overordentligt stort, kan det næppe bero paa Tilfældigheder. Man maa følgerig heraf kunne slutte, at forsaavidt disse Signaturer *ikke* betyder lokale Bogbindere (hvad de i et enkelt Tilfælde synes at gøre)** , men Fabrik- eller Firmamærker, har de forskellige Fabriker eller Firmaer haft begrænsede Afsætnings-

* *Weale*, Bookbindings 1-2. 1894-98; *Taylor*, Early stamped bookbindings 1922; *Hulshof & Schretlen*, De kunst der oude boekbinders 1921.

** Det maa bemærkes, at kun en enkelt (se nedenfor) af de her behandlede Signaturer passer paa de Bogbindernavne i Tiden, som nævnes i Nielsen og Berg, Danmarks Bogbindere 1926, S. 15, Vilhelm Bogbinder 1510; 20 Hans Krampe, Augustinus og Hans Bogbinder, Niels Poulsen og Christoffer Schrod (alle fra 1550-erne). Foruden disse Navne, der genfindes i Regnskabsbøger fra 2. Halvdel af 16. Aarh., kan jeg efter Museumsinspektør Otto Andrup's Excerpter, som venligst har været stillet til min Disposition, nævne Casper Hartmilch von Halla, Heinrich Krampe, Jens Andersen, Mester Mads, Markus, Christen, Niels. De fleste af disse har arbejdet for Kongen.

omraader. De Firmaer, der har arbejdet for Bogbindere i Danmark, har ikke arbejdet for Bogbindere i England eller Holland.

Det er nu min Hensigt i det følgende at vise, at man ved Hjælp af Signaturerne, Aarstallene og Motiverne kan iagttage en vis Tradition og visse nye Impulser i dansk Bogbinderi i det 16. Aarhundrede. Thesen er foreløbig denne: Der findes en sammenhængende Tradition hos de Mestre, der arbejdede med Rullestempler fra c. 1530 til 1558; derpaa en ny Impuls, der kommer ind under Frederik II c. 1570.

Ydermere findes der omkring Aarhundredets Midte under Christian III et Tilløb til et Brud med Rullestempelstilen til Fordel for en Tilegnelse af den moderne franske Stil, der arbejdede med Forgylderteknik.

I Spørgsmaalet om Rullestempelbindene støtter jeg mig paa Signaturer og Aarstal; i Spørgsmaalet om de forgyldte Bind paa Stilkriterier, en kendt historisk og en ny — forøvrigt meget beskeden — arkivalisk Meddelelse*.

RULLESTEMPELBINDENE

De Signaturer, jeg kommer til at arbejde med, er følgende: DV (ogsaa i Formen DVL og DV/L) GI, GV, HB, LM, MP. Den alfabetske Ordning, som her er fulgt, maa strax opgives, naar vi gaar over til den historiske Rækkefølge.

Jeg begynder med GI (Fig. 2). Den ældste Datering der er indgrave-ret paa Rullen sammen med disse Bogstaver, er 1528 og findes paa et Tryk fra Mainz (Blancicampianus 1529; Kgl. Bibl. Kat. 22, 138). Bindets Tilblivelsessted er usikkert; muligvis er det Mainz, da det makedonerede Afladsbrev fra 1517, der ved Indbindingen er benyttet, kan

* Interesserede Læsere vil jeg henvise til Nationaltidende 1924, 25. April, 28. April, 1. Maj, 5. Maj, hvor jeg i en Omtale af den af Overbibliotekar Dr. Sofus Larsen foranstaltede Bogbindsudstilling første Gang gjorde de Synspunkter gældende, som nærværende Artikel uddyber.

være trykt i denne By*. I hvert Fald er Bindet ikke udført i Danmark, eftersom Bogen i indbunden Tilstand blev købt af Lybæks Biskop i Lybæk 1529.

Det samme Materiel (meget let kendelige Ruller: en smallere med 4 Hoveder i runde Medailloner, der ligger lodret paa Rullen — jeg kalder i det følgende denne Rulle for den smalle Hovedrulle; desuden en bredere med 4 heroiske hjælmklædte Hoveder, der ligger vandret paa Rullen) — finder vi paa Bøger, der er trykt i Basel, Augsburg og Nürnberg omkring den Tid, samt — og det er det, der interesserer her — om en Afskrift af Magnus Lagabøters Lov (Gl. kgl. S. 4:o 3263), som har tilhørt *Jacobus Matthiæ Præstbovianus* 3: Jakob Madsen fra Præstø.

Dette peger jo mod Danmark. Følger vi dette Fingerpeg, finder vi følgende: Paa et Haandskrift af Jydske Lov fra c. 1400, som ejes af Riksbiblioteket i Stockholm (et Søsterhaandskrift til Ny kgl. S. 195), findes en fra den just omtalte forskellig Rulle ligeledes med Signaturen GI 1531. Denne Rulle har et fremtrædende ejendommeligt Motiv: Ornament, der ender i Gribbehoveder, som findes paa andre Ruller, der af Hulshof og Schretlen henføres til (Vest-)Tyskland. Den er i foreliggende Tilfælde anvendt sammen med en anden Rulle** med lignende Ornament, som bærer et Vaaben og Signaturen H. R. R. Vaabenet er Rosenkrantzernes, og Bogstaverne betyder Holger Rosenkrantz, Ridder, 3: H. Holgersen R. til Boller (1496-1534). Dette er i Parenthes bemærket det eneste her eller i Udlandet kendte Exempel paa, at et adeligt (ikke-souverænt) Vaaben findes i et Rullestempel paa et Bogbind. Det er derfor et højst interessant Bevis paa den bibliofile Interesse, som vi i dette Aarhun-

* Venligst meddelt mig af Bibliotekar Victor Madsen.

** Paa denne Rulle har jeg ingen Signatur kunnet finde; Bindet er saa slidt og medtaget, at alle Iagttagelser er vanskelige at gøre. Ovenstaaende meddelte er dog utvivlsomt. Jeg beklager ikke at have noteret mig den nøjagtige Signatur for dette saa interessante Bind, som jeg undersøgte, da det var udlånt til København. Afbildningen (Fig. 3) er en Reproduktion efter en af mig gjort Afrubning, hvis Konturer jeg har trukket op med Blyant.

drede finder hos den danske Adel. Ogsaa Henrik Rantzau, Moritz Podebusk, Tycho Brahe lod deres Bogbind dekorere med deres private Vaaben, hos dem drejer det sig imidlertid ikke om Rullestemp-ler, men om egentlige Superexlibris.

Vi har saaledes ved to Bogbind faaet GI knyttet til Danmark; det ene knytter ham endog til en meget fornem dansk Bogelsker (Fig. 3).

Men vi finder mere endnu ved at søge videre. Signaturen GI findes sammen med Signaturen LM paa en Rulle med Hoveder, der meget ligner den allerede omtalte smalle Hovedrulle. Paa samme Bind findes tillige en anden Rulle med Blomster (den smalle Blomsterrulle), som er signeret LM (Bibel fra Nürnberg 1529, Kgl. Bibl. Kat. 82, 205). Denne LM-Blomsterrulle genfindes andet Steds sammen med GI Rullen med de fire hjælmklædte Hoveder; saaledes ser vi altsaa GI-Materiellet fra c. 1530 forene sig med LM-Materiellet, der er af noget senere Dato. LM-Rullen sidder saaledes t. Ex. om Hans Tausens *Postil, Sommerdelen*. Trykt i Magdeburgh hos Hans Walther 1539 (Kgl. Bibliotek, Dansk Palæotyp 82), og om et Baselertryk fra 1544 (Brentius, *Homiliæ*. Sjællands Stiftsbiblioteks Depot paa Kgl. Bibl.), der paa Flyvebladet bærer Angivelsen *Liber Petri Severini Lolandi, emptus duobus daleris Roskildensibus 1547*.

Det afgørende Bevis for LM.s Tilknytning til den fineste Kunde kreds i Danmark staar imidlertid endnu tilbage. Det kgl. Bibliotek gemmer nogle Sangbøger fra Christian III's Hof (Gl. kgl. S. 4:º 1871 ff.). Bd. 1 og 4 af disse, som har Permdateringen 1541, er dekoreret med LM.s smalle Blomsterrulle, GI.s Rulle med de 4 hjælmklædte Hoveder samt endelig med det danske Vaaben i Midten (Fig. 4).

Ser vi imidlertid paa de andre Bind af Christian III's Sangbog, opdager vi, at GI & LM-Materiellet er traadt i Forbindelse med et 3. Element*, som er signeret MP, hvor det da er at bemærke, at den

* Paa et af Sangbogsbindene findes tillige Signaturen HW. Denne Signatur forekommer paa forskellige Ruller, en enkelt Gang dateret 1531; ofte sammen med et Bomærke, i hvilket et omvendt 4-Tal indgaar som Led. Paa den sidste Rulle, som gentagne Gange findes paa danske og islandske Lovhaandskrifter, ses

med et MP signerede Rulle er et tydeligt Eftersnit af LM.s smalle Blomsterrulle.

At MP saaledes har arbejdet for Hoffet, fremgaar ogsaa af Thott 139 8vo, som er en kgl. Bønebog med Dateringen 1548; at han har arbejdet for den danske Adel ses af et Exemplar af Jydske Lov (Arne Magn. 17 8vo) (Fig. 5), som har Ejernavnet Holger Rosenkrantz (en yngre, end han, der gav GI Bestillinger) og Dateringen 1551; et Dansk Lovhaandskrift (fra e. 1550) i Stockholms Riksbibl. (Lag C 78), der ligeledes er indbundet med MP-Materiellet, har som ældste Ejermærke Knudt Ridder og — andetsteds — Erik Ruud 1582.

Med MP slutter denne første Sammenhæng. Men denne Mester, eller dette Materiel, er saa omfattende, overskueligt og interessant, at det fortjener en lidt bredere Behandling.

Jeg giver først en nummereret Oversigt over det Materiel, som har Sammenhæng med MP og ikke har anden Signatur.

A. Signeret og dateret:

- 1) en bred Vaabenrulle dateret 1542 og signeret MP samt Bomærke. — Denne Rulle indeholder i cirkelrunde Medailloner det danske Vaaben, 5: de tre Løver i kronet Skjold med Indskrift *Arma Danie*; Københavns Vaaben med Indskrift *Arma Hafnie*; samt et Portræthoved med Indskrift Eras(mus) Rot(terodamus).

B. Signeret, men udateret:

- 2) en smal Rulle, udateret, men signeret som Nr. 1; denne Rulle indeholder nogle Hoveder i cirkelrunde Medailloner,
- 3) en smal Blomsterrulle, udateret, men signeret som foregaaende. Muligvis to forskellige Snit, Mønsteret i hvert Fald identisk med den ovenfor omtalte LM-Blomsterrulle.

C. Usigneret og udateret:

- 4) en smal Rulle med Vaaben (Delmenhorst — Danmark — Oldenburg) samt en Jagtscene: foran et Hus staar en Kone med en Rive i Haanden; foran

tillige Tre-Taarne-Byvaaben (formentlig Hamborg) samt (?) det holstenske Nældeblad. — I Partikulærkassens Regnskaber findes under 14. Nov. 1556 (Museumsinspektør O. Andrup Excerpter) noteret en Post til Niels Bogbinder af Ribe, som var i Kongens Tjeneste fra 1553 og fik Afsked 1559: Remme at sætte udi K. M. Diskant Bøger. — Her synes at være Tale om en Reparation af GI-Indbindingen fra 1541.

hende løber en Mand med Spyd i Haanden efter to Hunde, der springer hen imod en anden Mand, som med en Plejl tærsker løs paa en Ræv, der har taget en Gaas* (Fig. 6),

5) en smal Rulle med Bladværk og Blomster,

6) en smal Trekant-Rulle. (Stumpvinklede Trekanter, der ligger i hinandens Forlængelse; Motivet overført fra den ældre Stempelteknik til Rulletekniken; vi kan ogsaa betegne Motivet som: Zig-zag-Linjen).

7) en bred Fontænerulle,

8) en ganske smal Bi-Rulle (Bier, der kravler i Procession, den ene i Halen paa den anden),

D. Et temmeligt svært Enkeltstempel, der ligner en Klokkeblomst eller en Nød i stærkt aaben Hase.

Blandt disse 9 Numre, der er hentet fra 12 forskellige Indbindinger**, findes intet, som ikke optræder i Forbindelse med Nr. 1, 2 eller 3, altsaa de med MP signerede; heraf Berettigelsen til at bringe det i Sammenhæng med MP; men da signeret MP Materiel, som alt berørt, optræder sammen med andet Materiel, der bærer en anden Signatur (GI)***, er det alene af den Grund ikke berettiget at slutte, at alle de nævnte 9 Numre oprindeligt er tegnede og skaarne specielt til (eller af) MP. I Virkeligheden er det saaledes, at Nr. 5, 6 & 9 er ganske almindelige og gængse Mønstre; Nr. 9 findes allerede paa GI Bindet med Holger Rosenkrantz' Vaaben og Initialer.

Det samme gælder for saa vidt Nr. 8. Hvis det var paa et *fransk* Bind, vi fandt dette Mønster, vilde der intet yderligere være at be-

* Findes kun én Gang (Melanchthon, Das die Fürsten etc. Wittenb. 1540, Katalog 23, 291), saadanne Jagtsener findes ofte paa franske Bind fra Tiden, ogsaa undertiden paa tyske (se Gl. kgl. S. 3442), Gottlieb, Wiener Bucheinbände 315 og 318; Weale Rubbings 683. Jagtsener med Jægere, Hunde og Dyr uden som Vævemønstre.

** Disse, der er af højst forskellig Kvalitet, sidder om danske og udenlandske Haandskrifter og udenlandske Tryk; yngste fra c. 1550, et smukt Exemplar afbildet hos Hannover Nr. 116.

*** Et meget smukt Bind, der viser MP og GI i Forening og hvis dekorative Princip forøvrigt svarer til den nedenfor nævnte Joakim Rønnow Bog, findes paa Universitetsbibl. (V. Phavorini Camertis Dictionarium. 1538, afbildet Nielsen og Berg a. St. S. 19).

mærke, thi Rullen med de i hinandens Hale kravlende Bier er *typisk* fransk og *kun* fransk.

Den findes kun én Gang paa en MP-Indbinding, nemlig paa *Totius philosophiæ phrases*. Paris 1521 (16,75) en Bog der paa Spejlet bærer Ordene: D. Joachim Rønnow hunc libr. Johs. Laurent Canon. Roschild d. d.*

Da Rønnow døde 1544, kan Bindet ikke være yngre end dette Aar. Spørgsmaalet er nu: Er denne Bog, som er trykt i Paris, ogsaa indbundet i Paris? I saa Fald maatte vi antage, at MP havde arbejdet i Paris, før han kom til Danmark, eller at MP-Materiellet havde Relation til Paris saavel som til København. — Eller er Bogen indbundet i Danmark? I saa Fald konstaterer vi ved Hjælp af den benyttede typiske franske Bi-Rulle, at Bogbinderiet i Danmark har arbejdet med fransk Materiel.

Enten man antager det ene eller det andet, er det givet, at dette Bind, der bærer den i det 16. Aarhundredes første Halvdel mest bekendte danske Bogbindersignatur, leverer Beviset for en dansk Forbindelse med fransk Bogbinderi**.

Dette strider i nogen Grad mod den sædvanlige Anskuelse, der gaar ud paa, at det danske Bogbind i 16. Aarhundrede var tysk bestemt***; og dog er Forholdet ganske naturligt. Som bekendt er en

* Bindet er desværre saa slidt, at det ikke kan afbildes. Den Rulle, der er Tale om, findes paa mangfoldige franske Bind, af hvilke jeg gengiver et enkelt, Fig. 7.

** Uden om dette kunde man kun komme ved at antage, at Bogen var indbunden i Paris, men Rullen med MP-Signaturen først tilføjet senere her i Landet. Denne Antagelse vilde være absurd; desuden findes paa Bindet anvendt Rulle Nr. 7, som genfindes paa *Budæus*, Commentarii. 1530 (Kat. 17,53), der ogsaa bærer den signerede Rulle Nr. 3, og ikke er trykt i *Paris*, men i *Cöln*.

*** H. O. Lange i Haandb. i Bibliotekskundskab S. 329: de nordiske Bind er nærmest i Slægt med de tyske i 16. Aarhundrede; slg. derimod allerede Weale CXXIII: The covers of some books were adorned in the French style, the stamps having been either engraved at Paris or after French models. — Dette er dog for ubestemt sagt: En flygtig Undersøgelse af de bevarede Originalindbindinger om danske Pæløtyper synes at vise, at Bogbinderiet følger Trykkestedets Tradition, som stort set kan deles i 2 Hovedgrupper: vestlig (3: Rhinen, Flandern, Frankrig, England), og østlig (2: Østtyskland). *Vocabularius* Cöln 1514 (Universitetsbibl.) har Agern- og 6-Blad-Motiv i en med S-formede Ornamentery prydet Rulle. Denne sidste Rulle genfindes paa den i Aarhus (ved Melch Blumauer) trykte *Breviarium Arbusense* 1519; Dansk Pæløtyp i Kgl. Bibl. Nr. 45^a & 47^c, begge fra Antwerpen, henholdsvis 1531 og 1524 har S-formede Slyngninger, Bladornamentik med

Række af de ældste danske Bøger trykt i Paris. De er tillige utvivlsomt ogsaa for en Del indbunden i Paris som t. Ex. det kongelige Biblioteks Exemplar af *Liber agendorum Slesvigensis* Paris 1512 i et typisk fransk Bind med stor pladetrykt Figurkomposition. Bi-Motivet, som optræder paa MP-Bindet, kendtes herhjemme t. Ex. gennem Bindet om *Breviarium Nidrosiense*, Paris 1519; den sidder begge Steder omtrent ens, som det smalle centrale dekorative Led, hvorom det øvrige grupperer sig. Forbilledet for MP.s brede Vaabenrulle er muligvis den Vaabenrulle (med de tre Kroner, de tre Løver, norske Løve etc.), som findes anvendt paa Bindet om *Manuale curatorum*, Hafniae 1513 (Kgl. Bibl. dansk Palæotyp Nr. 29) og atter paa det i Paris 1517 trykte *Breviarium Roschildense*; om denne Rulle er fransk eller imiteret, faar staa hen; den ser noget hjemmelavet ud (Fig. 8).

Om Indkøb af Bogbindermateriel i Frankrig vides vistnok intet. Da Christian Pedersen 1532 indkøbte typografisk Materiel i Paris og Antwerpen, har han vel ogsaa købt Bogbindermateriel.

Om MP foreligger der ingen arkivalske Efterretninger, og jeg har om ham (eller det) endnu kun at tilføje, at ligesom han havde efterskaaret LM.s Blomsterrulle, saaledes blev hans egen brede Vaabenrulle efterskaaret. Med Signaturen JA* og Dateringen (15)58 har jeg fundet den anvendt paa Bindet om et Lorenz Benedichttryk fra 1567: *Niels Nielsen Colding, De besynderligste Historier*. (Kgl. Bibl. Da. Afd. 4,69, 4:°), samt paa *Vocabularium*. Colon. 1514 (Kgl. Bibliotek, Da. Palæot. 17^b; Bindet dateret 1561) (Fig. 9).

Med MP og det IA signerede Eftersnit afsluttes den første sammenhængende Tradition i Bogbinderdekorationen i 16. Aarhundrede.

Fugle uden om den Korsfæstede i Midten; derimod Dansk Palæotyp i Kgl. Bibl. Nr. 102^a, som er trykt i Magdeburg hos Hans Walther 1543, er dekoreret med en typisk østtysk Rulle (dateret 1527), der indeholder halve bibelske Figurer.

* JA er maaske identisk med den ovenfor S. 118, Note, nævnte Jens Andersen, som optræder i Regnskaber fra 1565-69 (Museumsinspektør Andrup Excerpter).

Da IA-Rullen er dateret 1558, vil det sige, at Traditionen — saa vidt ses — afbrydes omkring den Tid, da Frederik II blev Konge 1559.

Under Frederik II kommer der en ny Impuls til. Denne Impuls repræsenteres af to forskellige Signaturer: DV med de ovenfor anførte Varianter og GV. Som det vil fremgaa af det følgende, har DV-Materiellet (søm er mig bekendt fra mangfoldige Bind, af hvilke jeg har opnoteret mere end en Snes) været lige saa almindeligt i Danmark som MP-Materiellet tidligere. GV-Materiellet (af hvilket jeg har opnoteret 9 Exempler, men har set mange flere) synes specielt at have været brugt i Holsten.

Naar Signaturen DV identificeres med DVL er det, fordi L opfattes som L(igator) ∩: Bogbinder. Paa lignende Maade findes L som Fagbetegnelse paa et ældre Bogbind, der falder ind i en anden Sammenhæng end den nærværende; vedkommende Bind sidder om et dansk Lovhaandskrift (Arne Magn. 11 8vo) og er dekoreret med en dengang yndet og udbredte Plade, hvorpaa man ser den hellige Christoffer vandre gennem Floden*. Lodret paa Pladen ∩: i Bindets Højderetning, paa begge Sider af Figuren og anbragt saaledes som Tegningen tillader det, læses

K E R S T E []** N · L I ·
[]
E N G E L
[]
[] 1510*** []

Dette læser jeg som Kersten Engel, Li(gator). — DVL Signaturen skulde saaledes levere et Bevis for, at Rulle-Signaturen betegner Bogbinderen; om denne da tillige selv var Tegner og Metalsnider — herom siger Indskriften os intet.

* Fremstillingen af den hellige Mand er ejendommelig ved, at han *ikke* bærer Christusbarnet paa sine Skuldre. Dette er efter ikonografiske Behandlinger af Emnet at dømme ellers ganske ukendt.

** [] betegner Led af Tegningen.

*** Foruden dette Aarstal findes i Spejlskrift et andet, der vistnok skal læses som 1507.

DV med og uden L findes paa 3 forskellige Ruller, som indeholder henholdsvis 1) halve Apostelfigurer, 2) de sachsiske korslagte Kur-Sværd, Meissens Vaaben, en Mand paa en Bro mellem to Taarne, løftende en Krans, et Hoved, samt, ovenover Signaturen, et (vistnok) Bomærke, 3) det mecklenborgske Vaabens Bestanddele (de to Oxehoveder, Griffen og den krummede Arm), denne Rulle er baade i Tegning og Udførelse meget elegant. — Usigneret, men ofte i Forbindelse med Nr. 3 og stærkt mindende om denne i Ornamentering og Udførelse er 4) som viser, mellem dekorative Led, fire Rektangler indeholdende Bibelordet Ist Got | mit ons | wol(!)kan | wede ons.

Desuden findes Signaturen med og uden L paa to forskellige Plader. Den ene indeholder det tyske Rigsvaaben med Underskriften: *Des Hei(ligen) Remi(schen) Reichs Wappen*. Det andet Mecklenborgs Vaaben med Underskrift *Insignia Ducum Megapolensi(um)*. Men tillige findes DV-Materiel mangfoldige Gange i Forbindelse med, gerne usignerede, Plader, der gengiver det danske kongelige Vaaben eller Frederik II's Portræt i forskellige Former og med forskellige Underskrifter.

Jeg havde for nogle Aar siden Lejlighed til at undersøge Bindene om de mange Haandskrifter til de gamle danske Love, som — udlaant fra alle Nordens Biblioteker — en Tid var samlet paa Rigsarkivet i København hos Kommissionen til Udgivelse af Lovene. Flere af de gjorte Iagttagelser er allerede anvendt i det foregaaende. Den Del af disse Haandskrifter, der nu kommer i Betragtning, er en Gruppe af dem, der stammer fra sidste Trediedel af 16. Aarhundrede. Der gaves dengang — efter hvad de Herrer, der bearbejdede Lovmanuskripterne, fortalte mig — ligefremme Afskrivningsinstituter, hvor disse Lovafskrifter fremstilledes fabrikmæssigt. Et saadant Afskrivningsinstitut fandtes t. Ex. i Odense. Om Odense-Afskrifterne sidder ofte Bind, der viser indbyrdes Beslægtethed. Vi véd jo forøvrigt ogsaa gennem Richard Paullis Meddelelser i Aarbog for Bogvenner (se IX, S. 96), at der i 1586-87 boede en driftig Bogbinder

ved Navn Wulf i denne By. Men ogsaa andre Steder var der Afskrivningsinstituter, og mange af de Afskrifter, der *ikke* kan henføres til Odense, er indbundet med DV-Materiel. Fra Danmark er DV-Indbindingerne da bleven spredt ud over Norden. Jeg nævner t. Ex. Jydske Lov (Arne Magn. 9), som tilhørte Harluff Skraffwe 1570; Skaane-Lov (Stockholm Riksbibl. Svensk lag 19), der 1581 tilhørte Eggert Bylde (3: Bille), ligesom Lovhaandskriftet (Thott 1979, 4:0.); ogsaa i Lund og Oslo findes Søsterindbindinger til disse.

Imidlertid er det ikke blot Lovhaandskrifter, DV har indbundet. For Mourids Stygge har han gjort en Indbinding om et i Wittenberg 1571 trykt Calendarium (Ny kgl. S. 2124); ogsaa talrige andre trykte Bøger viser Signaturen (Fig. 10).

Alle disse Indbindinger stammer fra Tiden c. 1570-90. Kun én Undtagelse herfra har jeg fundet, nemlig den, der sidder om *Schurpf, Consilia* fra 1612 (Kgl. Bibl. Kat. 6, 521). Her findes DV-Pladen med Mecklenborgs Vaaben sammen med en Rulle, der er signeret VR, et nyt Bevis for det tidligere omtalte Fænomen, at Materiel gik i Arv og genopstod i Combination med nye Elementer.

M. H. t. Hjemstedet for DV-Materiellet er Mecklenborgs Vaaben det vigtigste Kriterium. Medens det tyske Rigsvaaben og det sachsiske Vaabens Bestanddele (Kursværdene, Meissen) ligesom Reformatorernes Billeder hører til de videst udbredte Dekorationselementer i det 16. Aarhundrede, hvilket har sin nærliggende Forklaring, kan Grunden til Anvendelsen af Mecklenborgs Vaaben kun været personlig Tilknytning til dette Land, og gennem dette Land, ved Frederik II's Giftermaal med Sophie af Mecklenborg, til Danmark. Paa lignende Maade figurerer det kongelige danske Vaaben paa sachsiske Indbindinger i 2. Halvdel af 16. Aarhundrede paa Grund af Frederik II's Søster Annas Giftermaal med den sachsiske Kurfyrste*.

* Slg. Aarvog for Bogvenner VIII.

Det med GV signerede Materiel bestaar af 3 Ruller, af hvilke de to indeholder allegoriske Skikkelser, der forestiller de kristelige Dyder *Fides*, *Spes* og *Caritas* (Tro, Haab og Kærlighed) (Fig. 11), medens den tredie er prydet med et ligeledes almindeligt Motiv: antike Digterhoveder, som i dette Tilfælde er: Terents, Vergil, Ovid samt Cicero.

GV-Mesteren har aabenbart arbejdet for den lærde Henrik Rantzau paa Breitenburg. Signaturen findes paa mange Bind fra dette Bibliotek og ogsaa paa Dedikationsexemplarer af Rantzaus egne Bøger. Saaledes t. Ex. hans *Diarium Romanum*, Hamb. 1594 (Kgl. Bibl. Da. Afd. 19,167). Et Par andre bevarede Bind tyder dog paa, at GV havde en Kundekreds ogsaa udenfor Slotsbiblioteket. Navnlig det ene af disse Bind viser nøje Tilslutning til Rantzaus Mønster. Som bekendt lod Henrik Rantzau sine Bøger forsyne med sit og sin Hustru Christina von Halles smukt skaarne Superexlibris. Nøjagtig efter dette Forbillede lod en *Sivert Sivertzen* en ham tilhørende Bog (Protocoll. Heidelb. 1571, Kgl. Bibl. Kat. 31,338) indbinde. Paa For- og Bagperm sit og Hustruen Margreta Sivertzens Superexlibris, tegnet i Stil med Rantzaus; uden om, de fra Rantzaubindene kendte 2 Ruller; Materialet endelig den samme Slags hvide Skind, som Rantzau sædvanligvis bruger paa denne (tyske) Bindtype* (Fig. 12).

Jeg kender intet til Sivertzen, men slutter af Navnet, at han hører til nede paa Holsten-Kanten; det samme gælder en *Christ. Kellinghausen* (NB. Navnet er et holstensk Stednavn), *H.* (o: Holsatus), der har ejet Joh. Petri de Ferraris, *Practica*. Francf. 1570 (Kgl. Bibl. Kat. 6, 428) og daterer sin Ejerindskrift 1573. Indbindingen er prydet med en af GV-Rullerne samt med to Plader, der flere Gange forekommer i Forbindelse med disse: Jonas foran det brændende Ninive og Jonas paa Havet. Nogle Gange finder vi sammen med GV-Materiel andet, som er signeret HB. HB-Signaturen har ligeledes Tilknyt-

* Rantzau har nemlig ogsaa en anden Bindtype i brunt Kalv med Forgyltning, o: i den moderne sachsisk-italiensk-franske Stil.

ning til Holsten, idet den sidder paa en Plade med det holstenske Vaaben, (t. Ex. Papon, *Recueil*. Paris 1566; Kgl. Bibl. Kat. 103, 182); Crantz, *Chronikon der dreien Königreiche, Dännemark* etc. u. St. 1558; Kgl. Bibl. Kat. Danske Afd. 31, 215 Fol.); desuden finder vi HB-Signaturen paa Snit af Luther-Melanchton-Plade og paa Snit af Samson, der sønderriver Løven (t. Ex. Melanchton, *De anima*. Wittenb. 1525, Kgl. Bibl. Kat. 116, 254; her sammen med GV-Materiel).

Hermed afslutter jeg Omtalen af de Bind, der er udført med signerede Ruller, idet jeg samler Resultatet: Den Tradition, der ender med MP (IA), har en Forbindelse med fransk Bogkunst; DV og GV-Materiellet, der kommer op i 1570erne har ingen Forbindelse med Frankrig; Overgangen til en ren tysk Stil i det med Rullestempler og Plader dekorerede Bogbind gøres med dem.

Dermed er imidlertid ikke alt sagt om dansk Bogbinderis Hovedlinjer i 16. Aarhundrede.

Man kunde tværtimod sige, at et af de interessanteste Problemer staar tilbage. Jeg skal nu forsøge at fremstille og løse det.

USIGNEREDE FORGYLDTE BIND

Min Iagttagelse er den, at der 1550 pludselig og uformidlet dukker en ny Bogbindstype frem i Danmark, en Type, der ikke arbejder med Rullestempler og Blindtryk, men med Forgyldning og Smaastempler, og som i hele sin Form er ren fransk(-italiensk). Min These er at disse Bind er udført af den fra Frankrig indkaldte Bogbinder *Antoine Maillet* eller med hans Materiel.

Den første, der gjorde opmærksom paa denne Type, er vistnok *Emil Hannover**. Han afbilder et Bind som findes paa Universitetsbiblioteket, og som har tilhørt Kansleren Johan Friis til Hesselager-

* Se Kunstf. gamle Bogbind 1907, Tavle 122.

gaard (Erasmus Laetus, *In reditum etc.* Haffniæ 1551), og mener, at Bindet »vistnok er udført i Frankrig«.

Denne Opfattelse maatte utvivlsomt ogsaa være den mest nærliggende, saalænge man kun kendte dette ene Bind. Nu er det imidlertid saaledes, at dette Bind ingenlunde er enestaaende, at det tværtimod har adskillige Kammerater, som for nogles Vedkommende har tilhørt kongelige Personer i Danmark, og som alle er samtidige. Da det ikke er rimeligt, at alle de eksisterende Bind endnu er fremdragne, ejheller at alle, som engang har eksisteret, endnu er bevarede, slutter vi, at der har været adskillig flere lignende Bind i Landet. Men hvis det er Tilfældet, er det da ikke en hasarderet Antagelse, at man i saadant Omfang skulde have sendt sine Bøger til Paris til Indbinding? Er det ikke saa meget des mere hasarderet, som vi véd, at den danske Konge 1550 indkaldte en fransk Bogbinder, der sammen med en Tysker skulde indbinde den store Bibel? Tyskeren hed *Poul Knoblauch* og havde Kontrakt om at indbinde 2000 af de 3000 Bibler. Om den Kontrakt, Franskmanden, hvis Navn var *Antoine Maillet*, maatte have haft, vides intet nærmere. Han var som bekendt en Mand med Dannelse, og blev senere Legationssekretær. Af hans Bibelindbindinger synes ingen bevarede*, mens man har nogle enkelte, som man af Stilgrunde maa tilskrive Knoblauch.

Er det nu ikke en tvingende Slutning, at naar Kongen 1550 indkalder en fransk Bogbinder og vi samtidig — pludselig — finder en Række rent franske Indbindinger her i Landet, maa disse Indbindinger være udført af ham? Jeg mener, den er tvingende. Ydermere støttes Slutningen af en arkivalisk Efterretning, der i al sin Beskedenhed viser, at Hoffet havde Forbindelse med den indkaldte Franskmand eller dog hans Familie. Som Museumsinspektør Otto Andrup venligst meddeler mig, udviser Partikulærkassens Regnskaber for

* Forklaringen herpaa kan blandt andet være, at den franske Type, uden Metalbeslag som den var, ikke har været saa modstandsdygtig. — Et Knoblauch-Bind findes afbildet hos Nielsen og Berg a. St. S. 27.

3. Aug. 1557 følgende Post: »den franzose Bogbinders Hustru« for »Snorer og Kvaster, hun gjorde udi to Krudtflasker for K. M. i Daler«.

Lad os nu betragte Sagen i Sammenhæng. Da Bugenhagen 1546 sendte den danske Dronning, »Meiner gnädigen Königin«, et indbundet Exemplar af Luthers *Neues Testament* 1546 (Kgl. Bibl. Kat. 20, 184), var det naturligvis indbundet med al den Pragt, han kunde opdrive. Alligevel er det et tungt og klodset Arbejde, et almindeligt tysk Bind, blot med ciseleret Guldsnit. Da Enkedronning Sophie, Frederik I's Gemalinde, der først døde 1568, 1550 modtog eller lod udføre et Pragtbind (Thilemann Kragen Luchovianus. Wittenberg 1550 (Kgl. Bibl. Kat. 24, 31), var det en Rædsel i tung tysk Stil med Lueforyldning (Rulle og Plade). Da samme Dronning Sophie derimod 1552 lod indbinde Luther, *Das schöne Confitemini*. 1531 (Kgl. Bibl. Kat. 23, 127), var det i den letteste og eleganteste franske Stil med Fleuroner i Hjørnerne, fint tegnet Dobbeltstempel i Centrum, og slanke Fileter (Fig. 13).

Hun fulgte hermed kun det Exempel, som den regerende Dronning Dorothea havde givet Aaret i Forvejen ved Indbindingen af Luthers *Das 24. u. 25. Capitel Sct. Johannis*. Wittenb. 1539, samt et andet lignende Værk (Kgl. Bibl. Kat. 23, 122 & 166) (Fig. 14). En svensk Lovbog (Thott 2201, 4:º) har et Bind, der ganske svarer til Dorthea-Bindene; det har Dateringen 1553 og Ejermærke L.T. (Fig. 15). Et Par andre: Ludov. Rabus v. Memmingen, *Historien d. heil. Gotteszeugen*. Strassb. 1554 (Kgl. Bibl. Kat. 31, 29); *Von der herrl. Zukunft Jesu Christi*. Strassb. 1555 (Kgl. Bibl. Kat. 24, 61) udviser vel ingen Datering og ingen Ejernavn; men alligevel er det muligt — bortset fra Stilkriterierne — at henføre dem til samme Kilde som foregaaende. Disse Bind har nemlig gerne en haandskreven Titel, som enten staar paa en smal Pergamentstrimmel, der er fastgjort til Permen foroven og gaar tversover Forsnittet, eller er skrevet direkte paa Forsnittet*. De to sidst anførte Bind har Titelindskrift med sam-

* Disse Bøger var bestemt til at staa med Ryggen indad; derfor har de ingen Rygtitel.

me Haand som paa Dronningebindet, hvorved altsaa fælles Oprindelse er bevist.

Vi faar paa denne Maade en Gruppe af mindst 7 Bind*, der — trods Forskel, ogsaa i Materialeanvendelse — efter min Mening er at henhøre til samme Værksted. Hvis dette Værksted var, er ovenfor sagt.

Det interessante Resultat bliver da, at der i København har arbejdet en fransk Mester med moderne Materiel paa et Tidspunkt, da hele det tyske Bogbinderi laa fast i den ældre Blindtryks- og Rullestil, og at Danmark saaledes en kort Tid fik en første Plads paa dette Omraade. Dog maatte det snart efter afgive denne til Sachsen, hvor Kunsten under Jacob Krauses** Ledelse snart skulde stige til et Højdepunkt.

Under Frederik II og Christian IV faar vi da i Danmark en anselig Paavirkning fra Sachsen***, en Paavirkning, som ogsaa spores i nogle af de Rantzauske Bind, der ikke er udførte i Plade- og Rulle-Teknik. Dette skal jeg dog ikke gaa nærmere ind paa. Først ved Frederik III gør igen en direkte fransk Indflydelse sig gældende.

* Jeg bliver bag efter opmærksom paa at H. Goden, *Consilia*. Viteberg 1545, med Ejerssignaturen B W F D og Aarstallets MDLIII paa Forperm (Kgl. Bibl. Kat. 6,500) hører herhen; desuden (?) Peder Palladius, *En nøttelig Bog om St. Peders Skib*. Kbh. 1554 (Kgl. Bibl. Da. Afd. 6², 89); vi faar saaledes 9 Exempler alene paa det kgl. Bibliotek; paa Universitetsbibl. findes mindst 2.

** Se Aarvog for Bogvenner VIII, S. 44.

*** Jeg indskyder her den arkivalske Oplysning (som jeg takker Museumsinspektør Andrup for), at en Bogbinder *Augustinus*, der arbejdede for Kongen 1557-64, i Nov. 1563 sendtes som Fodbud til »Lanten Saxen«. — For Bogbinderkunsten vilde det have været interessantere, om det havde været efter 1566, at Augustinus var sendt afsted, thi først i dette Aar kom *Jac. Krause* til Dresden. At det danske Hof har ladet Pragtbind udføre i Sachsens Hofbogbinderi 1565 har jeg søgt at gøre sandsynligt i Aarvog for Bogvenner VIII.

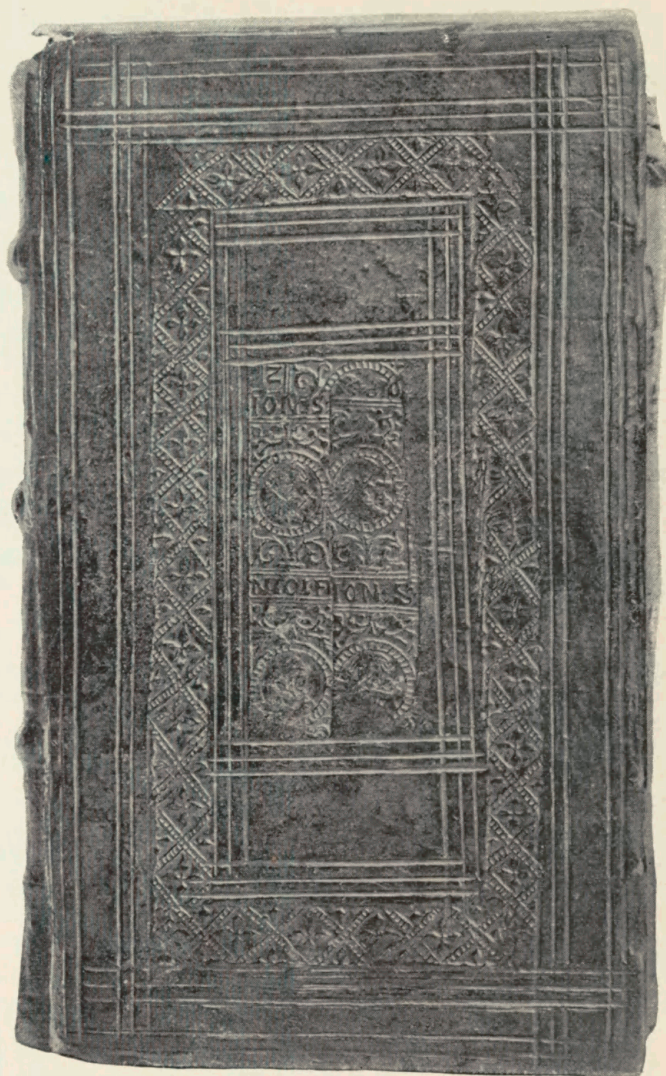

Fig. 1. Jon Sniolf[son]. Se S. 117. Naturlig Størrelse.

G I

15 28

Fig. 2. GI 1528. Se S. 119. Stærkt formindsket.

PPR°R°
G I
15 31

Fig. 3. GJ 1531. Se S. 121. Noget forstørret.

LM

Fig. 4. LM. Se S. 121. Formindsket.

M P

M P

Fig. 5. MP. Se S. 122. Formindsket. Skindet, der er trukket over en ældre Indbinding, gaar med en blød Rand udover Permkanten, som om det var et Posebind, hvor »Posen« var skaaret af.

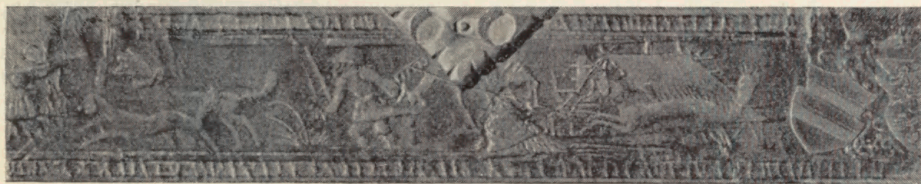
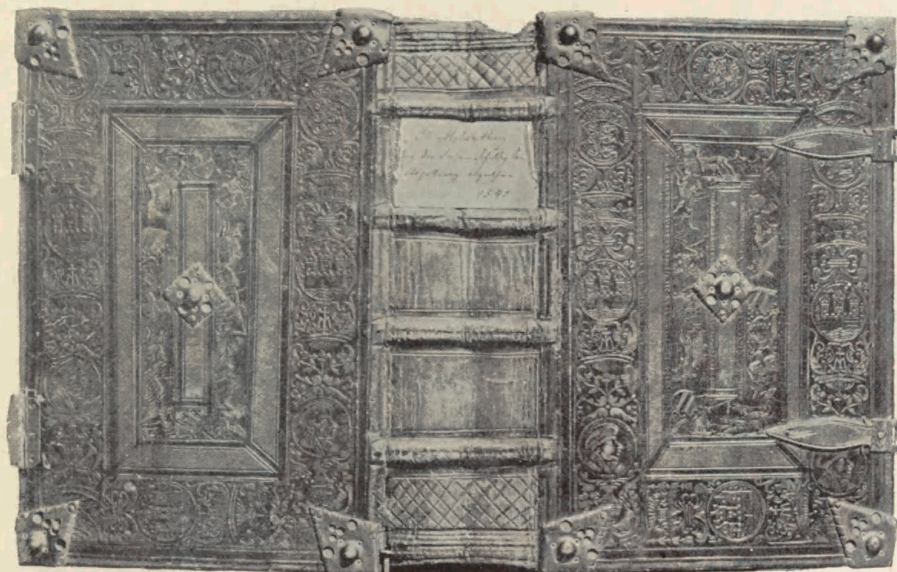

Fig. 6. MP 1542. Se S. 122—23. Bindet formindsket, Detaillen forstørret.

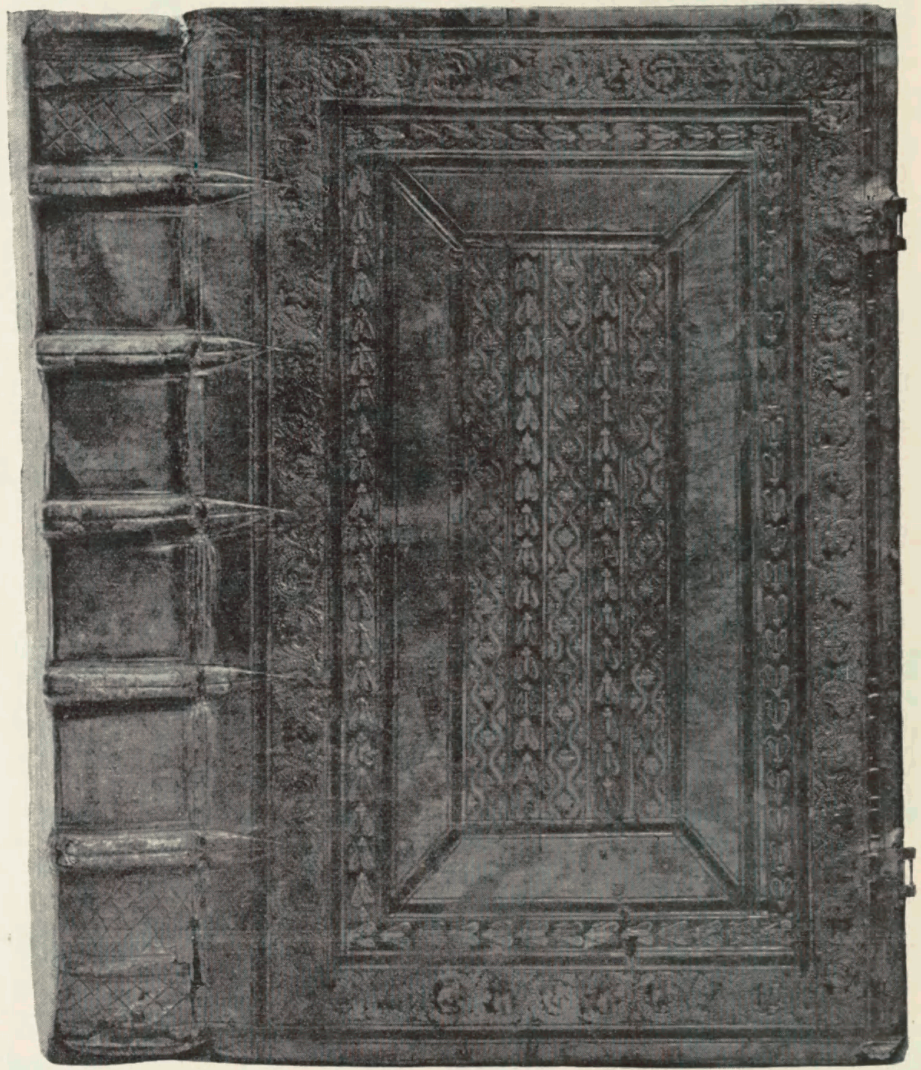

Fig. 7. Se S. 124. Formindsket.

Fig. 8. Se S. 125. Formindsket.

5 8

I A

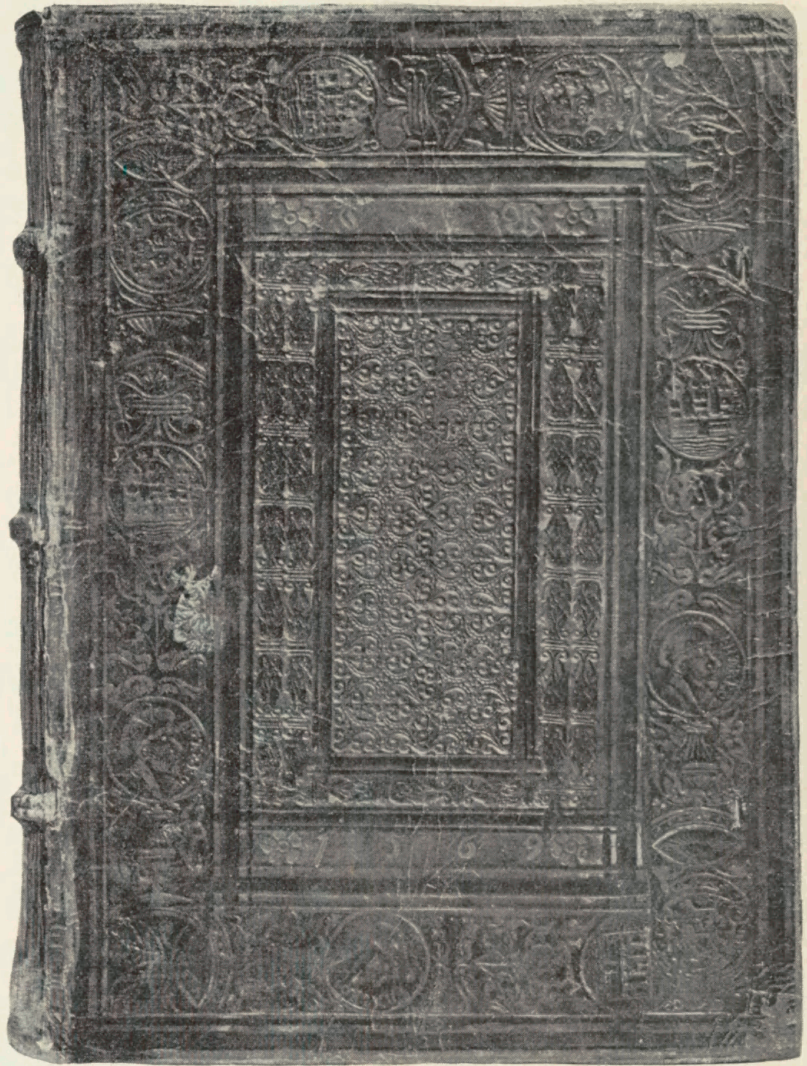

Fig. 9. Se S. 125. Formindsket.

DVL

Fig. 10. DVL. Se S. 128. Formindsket.

G V

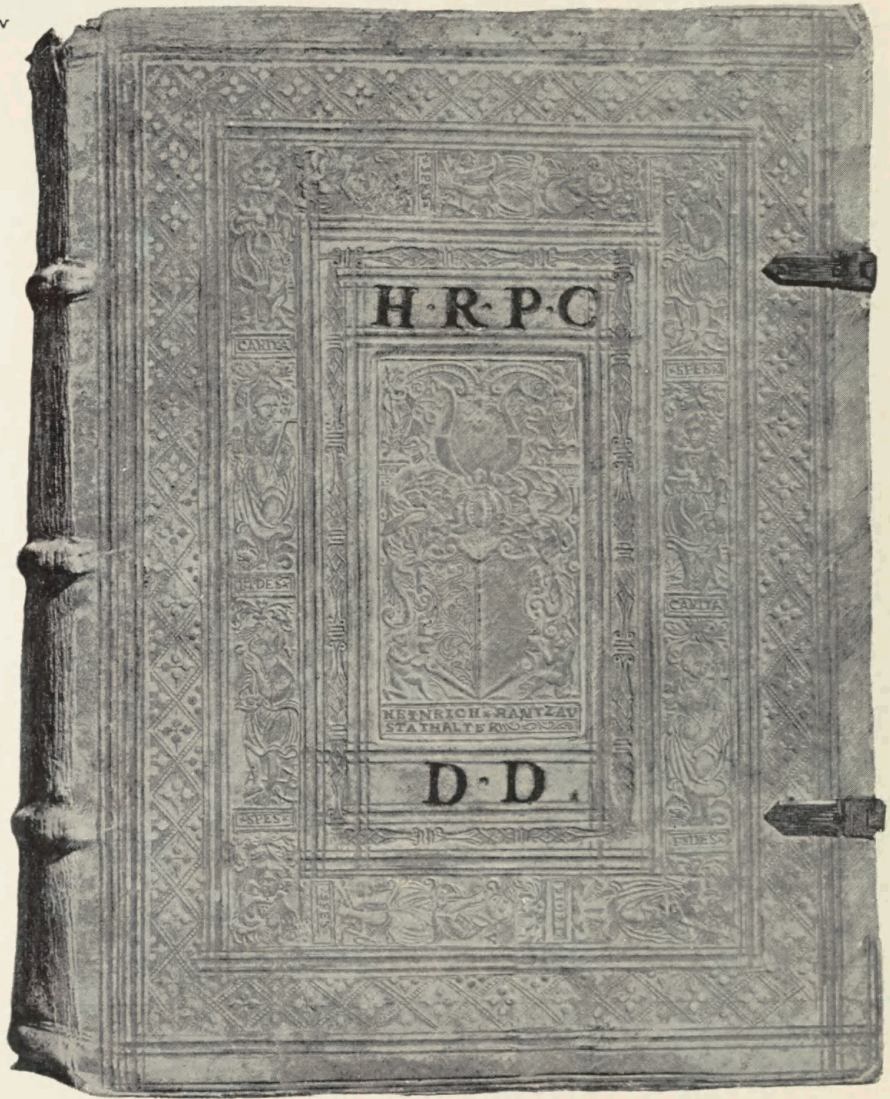

Fig. 11. GV. Se S. 129. Formindsket.

G V

Fig. 12. GV. Se S. 129. Formindsket.

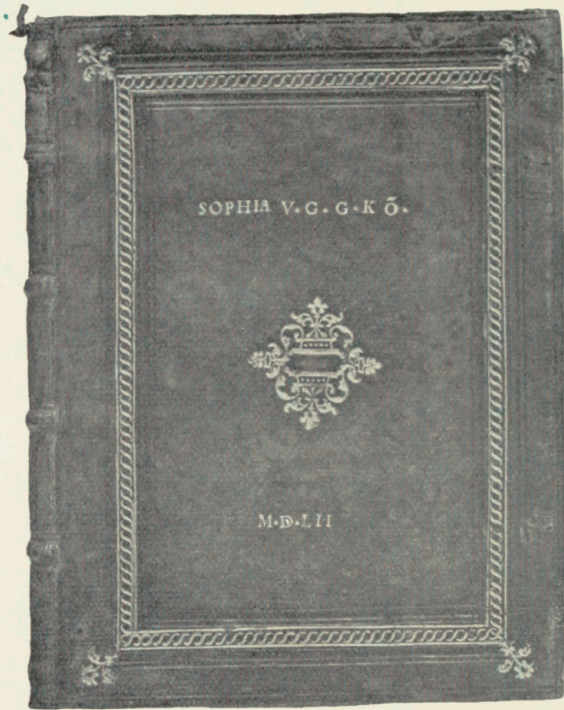

Fig. 13. Se S. 132. Stærkt formindsket.

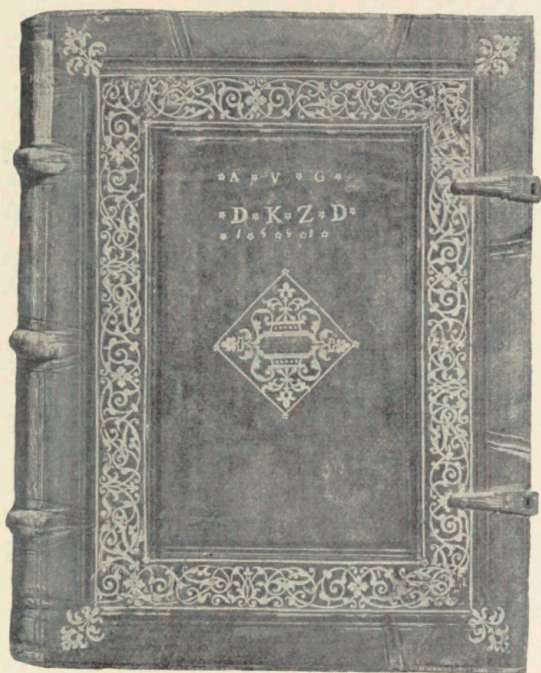

Fig. 14. Se S. 132. Stærkt formindsket.

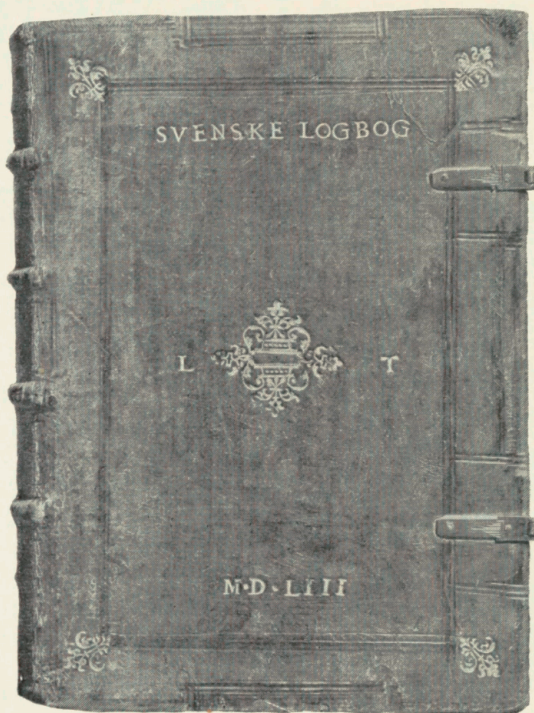

Fig. 15. Se S. 132. Sterkt formindsket.